

Adalékok az 1939-es szovjet–német megnemtámadási szerződés megszületésének körülményeihez I.

Kolontári Attila*

Abstract   **On the Circumstances of the Birth of the Soviet-German Non-Aggression Pact. Part One.** The present article examines the main aspects and preliminaries that had led to the signature of this debatable Pact. The present, first part of the article examines the Soviet steps and the criteria based on which they made their decision between the possible alternatives – from the aspects of collective security and isolationism, a class-based approach to international processes and the perception of the capitalist environment. The article provides a detailed examination of British–French–Soviet political and military negotiations, it analyzes the parties' negotiating strategies and the causes of the failure. The second part of the article, containing a detailed description of the German-Soviet relations of 1939 and of the circumstances of concluding the Pact, is to be published in the next thematic issue of the Acta.

Keywords   Soviet-German non-aggression treaty, collective security, Soviet isolationism, pre-war crisis, Soviet–British–French political and military negotiations, Stalin, Litvinov, Molotov, Zhdanov, Voroshilov

Egy paktum utóélete

A többnyire a köztudatban „Molotov–Ribbentrop-paktumként” emlegetett megállapodás, annak titkos záradéka (Közép- és Kelet-Európa felosztása Moszkva és Berlin között) évtizedek óta szaktudományos és politikai viták kereszttüzében állnak.¹ Különösen a sztálini vezetés lépéseinek értelmezésében mutatkoznak nézeteltérések, igaz, ebben az államszocialista időszak ideológiai indoktrinációjának maradványai is komoly szerepet játszanak. Az 1948-ban kiadott, hírhedt *Falszifikatori isztorii. Isztoricseszakaja szpravka* (a cím hozzávetőleges magyar fordítása: „A történelem meghamisítói. Történelmi tájékoztató”) című brosúra hivatalos dogmává merevedett kinyilatkoztatásai hosszú időre meghatározták azokat a kereteket, amelyeken belül

---

* Kaposvári Egyetem, Pedagógiai Kar
Email: kolontari.attila@ke.hu

¹ A témakört övező politikai és ideológiai indíttatású polémiáknak kiváló áttekintését adja: Harsányi Iván: A második világháború kirobbanásának előzményeiről folyó vitákhoz. In: Fölbolydult világ. [Budapest], Magyar Lajos Alapítvány, 2014. 71–96. old.

tárgyalni lehetett a problémakört.² A kiadvány a hidegháború éleződő légkörében „válasz” volt az amerikaiak által közzétett *Náci–szovjet kapcsolatok 1939–1941*³ című dokumentumgyűjteményre. Az amerikai és brit hadsereg kezére került német külügyi iratokból összeállított válogatást egy hasonló, de ellenkező előjelű is követte Moszkva részéről.⁴

A szovjet kiadványok a téma interpretációját a náci agresszor, a náciknak a Szovjetunió ellen uszításán ármánykodó imperialista Nagy-Britannia és Franciaország, valamint a békeszerető, a béke megőrzésén őszintén munkálkodó Szovjetunió koordinátarendszerébe szorították. Az értelmezés három alapállításából az első vitathatatlan. A másodiknak van igazságtartalma, de ebben a kontextusban erős árnyalásra szorul. A harmadiknak pedig nem sok köze van a történeti valósághoz. Nem képezheti vita tárgyát, hogy a Harmadik Birodalom komoly fenyegetést jelentett az európai és az egyetemes emberi kultúrára, illetve súlyos biztonságpolitikai kihívást egy sor országra, többek között a Szovjetunióra is (a vizsgált időszakban a szovjet külpolitika egyik alapvető feladata volt, hogy erre a kihívásra megfelelő választ találjon). A történészszakmának és a történészeknek határozottan vissza kell utasítaniuk mindenféle, a náci rendszer agresszor és agresszív jellegének megkérdőjelezésére irányuló kísérletet.

A második ponthoz: kétségtelen, hogy mind Nagy-Britanniában, mind Franciaországban nem kevesen voltak az ún. „megbékítési politika” hívei, akik úgy gondolták, hogy az éppen aktuális német kívánságok kielégítésével Hitlert meg lehet fékezni. Itt mindenekelőtt Neville Chamberlain és külügyminisztere, Lord Edward Halifax politikáját kell megemlíteni. Utóbbi Hitler Londonban tartózkodó adjutánsa előtt egyenesen arra a kijelentésre ragadtatta magát, hogy „*életének legszebb pillanata lenne, ha a Führer hivatalos londoni látogatása során a királlyal végighajtana a Mall-on.*”⁵ 1938–1939 folyamán a brit politika két olyan megállapodást is kötött, amely nem alaptalanul nyugtalanította Moszkvát. Az egyik a sokat emlegetett müncheni egyezmény volt, amely Chamberlain hangzatos kijelentése ellenére nem egy emberöltőre, de egy esztendőre sem biztosította a békét Európában. A másik – erre kevésbé szoktak hivatkozni a magyar szakirodalomban – a japán külügyminiszter és a tokiói brit nagykövet által szignált, úgynevezett Arita–Craigie egyezmény, amely elismerte a japán haderő kínai tartózkodásának létjogosultságát. Történt ez olyan időpontban, 1939 júliusában, amikor a Vörös Hadsereg egységei a Távolságon harcba álltak a japánokkal, Moszkvában pedig kölcsönös segítségnyújtási paktum megkötéséről zajlottak brit–francia–szovjet tárgyalások.⁶

A két megállapodással kapcsolatban szovjet és orosz történészek (és nyomukban mások) előszeretettel hangsúlyozzák, hogy ezzel a britek (és velük együtt a franciák)

² A broszúra szövegét lásd pl. <http://militera.lib.ru/research/false/01.html>

³ *Nazi–Soviet Relations, 1939–1941. Documents from the Archives of the German Foreign Office.* Washington, 1948. (<http://militera.lib.ru/docs/da/nsr/index.html>.) Először ebben közzétették a meg nem támadási megállapodás érdekszférákat elhatároló titkos záradékát, melynek létezését a szovjet propaganda még évtizedekig tagadta.

⁴ Dokumenti i matyeriali kanuna vtoroj mirovoj vojny. I–II. (a továbbiakban: Arhiv Dirksena) Moszkva, Minyisztyersztvo inosztrannih gyel SZSZSZR, 1948. A „Dirksen-archívumként” is emlegetett kiadvány a volt német követ, Herbert von Dirksen szovjet kézre került iratanyagából közzétett válogatás.

⁵ Arhiv Dirksena, 1948. 179. Mall – a Buckingham-palotához vezető sugárút Londonban.

⁶ Harsányi, 2014. 78.

a német és japán expanziót szerették volna a Szovjetunió irányába terelni. Ez a megállapítás vitathatatlanul tartalmaz némi részizgazságot. Hiba volna azonban figyelmen kívül hagyni számos fontos további körülményt és kizárólag ebből levezetni, illetve az erre való reakcióként értékelni a német–szovjet meg nem támadási megállapodás megkötését. Kétségtelen, hogy az európai politika porondján a nagyhatalmak között az 1930-as évek második felében bonyolult pókerjátszma folyt, melynek során mindegyik fél a saját érdekeit, céljait követte, és a szereplők mindegyikének alapos oka volt a másik féllel szembeni bizalmatlanságra. A hatalmi, ideológiai, geopolitikai, törekvések rengetegében éppen a világbéke megmentésének ügye sikkadt el (amennyiben tényleg a béke világméretben történő megőrzésére gondolunk).⁷ A „pókerjátszmát” és a közelgő háború kezdeti szakaszával kapcsolatos szovjet elképzeléseket vizsgálva bizvást egyetérthetünk Sabine Dullin megállapításával: *„A Szovjetunió, más európai hatalmakhoz hasonlóan, igyekezett elkerülni a háborúban való részvételt, még akár más országok közötti háború árán is.”*⁸

Kollektív biztonság és izolacionizmus a szovjet külpolitikában

A kollektív biztonság rendszere gyakorlatilag már megszületésének pillanatában kudarcra volt ítélve. Az eredeti elképzelés szerint a Szovjetunió, Lengyelország, Németország, Csehszlovákia, Finnország, Észtország, Lettország és Litvánia az egyezményben kötelezték volna magukat arra, hogy a Nemzetek Szövetségének Egyezségokmánya alapján segítséget nyújtanak egymásnak, ha bármelyiküket nem provokált támadás érné. Ezzel egyidejűleg a Szovjetunió garantálta volna a locarnói szerződést, Franciaország pedig a keleti paktumot.⁹ A „Keleti Locarno” néven is emlegetett, francia kezdeményezésre, a szovjet diplomácia hathatós támogatásával tető alá hozni kívánt „konzultációs és kölcsönös segítségnyújtási regionális paktum” számos érintett, mindenekelőtt Berlin és Varsó ellenállása miatt nem valósult meg.

De még a paktum helyébe lépő francia–csehszlovák–szovjet kétoldalú segítségnyújtási szerződések is nehézkesen születtek meg, gyakorlati alkalmazásuk előtt pedig számos akadály tornyosult. A tényleges katonai segítségnyújtást több körülmény nehezítette. Ezek egy része földrajzi adottság volt, mint például a közös szovjet–csehszlovák határ hiánya. Más részük abból adódott, hogy mindegyik fél másképp értelmezte a szerződést, más-más prioritásokat követett. Leginkább a csehek szerettek volna olyan szoros együttműködést, ahol sem Párizs, sem Moszkva nem tudnak kibújni vállalt kötelezettségeik alól, hiszen számukra a világbéke megőrzésének ügye Csehszlovákia határainak védelmével és a háború utáni status quo fenntartásával volt azonos. Franciaországban nem kevesen voltak, aki a szovjetekkel való megállapodást nem önmagában, új biztonsági rendszerként értelmezték, hanem olyan nyomásgyakorló eszköznek tekintették, amelynek segítségével Hitlert nagyobb engedékenységre lehet szorítani a francia–német kapcsolatok javítása terén. A sztálini Szovjetunióval

⁷ A szovjet–német meg nem támadási megállapodáshoz vezető utat mutatja be egy nagyhatalmi pókerjátszma-ként a kártyajáték szabályai, szóhasználata és logikája segítségével Ungváry Krisztián: „Egy pókerjátszma vége I. A Molotov–Ribbentrop-paktum” című írása a *Rubicon* 2011/6. számában, 4–21. old.

⁸ Dullin, Sabine: *Sztalin i ego gyiplomati. Szovjetszkij Szozuz i Jevropa 1930–1939. gg.* Moszkva, ROSSZPEN, 2009. 231. old.

⁹ Hegedűs Gyula: *Történelmi dokumentumok lexikona.* Bp. 2000. 121. old.

szembeni bizalmatlanság végig jelen volt a francia politikában.¹⁰ Mivel Párizs legfontosabb szövetségeseinek mégiscsak London számított, a Neville Chamberlain nevével fémjelzett „megbékítési politika” a korszak nagy részében komoly alternatívája volt a szovjetekkel való szövetségnek.

A másik oldalról Moszkva sem volt hajlandó olyan egyoldalú elköteleződésre, amely jelentős mértékben csökkentette volna manőverezési szabadságát Párizs és Berlin között. A szovjet–csehszlovák megállapodáshoz csatolt jegyzőkönyv 2. cikkelye egyértelműen ennek a politikának a jegyében fogant: „*Egyidejűleg mindkét Kormány elismeri, hogy a kölcsönös segítségnyújtási kötelezettség közöttük a jelen szerződésben meghatározott feltételek mellett csak akkor lép életbe, ha a megtámadott félnek Franciaország is segítséget nyújt.*”¹¹ Szovjetunió tehát csak akkor köteles segítséget nyújtani Csehszlovákia számára egy német támadás esetén, ha ezt előzőleg Franciaország is megteszi, tehát ha a konfliktus európai méretű háborúvá szélesedik.¹²

Ezen túlmenően a szovjetek a szerződések aláírását és ratifikációját követően sem siettek a Prágával szembeni segítségnyújtási kötelezettséget konkrét katonai tartalommal megtölteni. 1936 novemberében a Vörös Hadsereg vezérkara határozottan visszautasította a csehszlovák katonai vezetésnek a stratégiai együttműködés kidolgozására irányuló javaslatát.¹³ Az eddig nyilvánosságra került dokumentumok alapján a haditechnikai együttműködés is jelképesnek tekinthető. Az egymáshoz utazó katonai delegációk eredménytelenül vagy jelentéktelen részeredményekkel tértek haza. A szovjetek elsősorban hegyi lövegeket vásároltak a Skoda Műveknél, ezek mennyisége alkalmanként nem haladta meg néhány üteg szükségletét, tehát olyan kis tételt jelentettek, melyek gazdaságilag az egész ügyletet ráfizetéssé tették.¹⁴ A szovjet katonai, politikai bürokrácia útvesztőiben ugyancsak elhalt az a kezdeményezés, hogy katonatisztek, hadmérnököket vezényeljenek egymás alakulataihoz, hadiüzemeibe.

Nem volt felhőtlen a Franciaországhoz fűződő viszony sem, erről a szovjet vezetésen belül egyre gyakrabban nyilatkoztak úgy, hogy az nem olyan, amilyennek a szövetségesek között lennie kellene. A legtöbb aktuális külpolitikai kérdésben eltért Párizs és Moszkva álláspontja. Ez legmarkánsabban a spanyolországi polgárháború, illetve a „benemavatkozási politika” kapcsán mutatkozott meg. 1938 januárjában Andrej Zsdanov a Legfelsőbb Tanács ülészakán elmondott beszédében egyenesen azzal vádolta meg Franciaországot, hogy területén szovjetellenes terrorista csoportokat tűr meg és támogat, és kétélyeit fejezte ki a szovjet–francia együttműködés célszerűségével kapcsolatban.¹⁵

¹⁰ Vlagyimir Patyomkin párizsi követ alig egy hónappal a szovjet–francia egyezmény ratifikációját követően arról számolt be Nyikolaj Kresztyinszkijnek, hogy Franciaországban a Szovjetuniót megbízhatatlan szövetségeseznek tartják, sőt hallhatók olyan hangok is, miszerint a Szovjetunió szándékosan taszítja az európai államokat a háború felé, így készítve elő a világforradalmat, a döntő pillanatban pedig majd cserbenhagyja Franciaországot. Dokumenti Vnyesnyej Polityiki SZSZSZR. Moszkva, 1974. 19. kötet 194. old.

¹¹ Dokumenti Vnyesnyej Polityiki SZSZSZR 18. kötet, Moszkva, 1973. 336. old.

¹² Ken, Oleg: Csehszlovákija v polityike Moszkvi. In: Rosszija XXI. 1996/11–12. sz. 105–111. old.

¹³ Dokumenti i matyeriali po isztorii szovjetszko-csehszlovackih otnosenij. (A továbbiakban DIM 1978.) 3. kötet, Moszkva, 1978. 285. old.

¹⁴ Ken, Oleg: Csehszlovákija v polityike Moszkvi. In: Rosszija XXI. 1997/1–2. sz. 70–72. old.

¹⁵ Dullin, 2009. 219. old. Zsdanov terrorista csoportok alatt a Franciaországban lévő különböző orosz fémremigráns szervezeteket értette, melyek nagy része egyáltalán nem folytatott

A döntő azonban Sztálin pozíciója volt a kérdésben. Az orosz történeti szakirodalom felhívja a figyelmet arra, hogy a Litvinov által gyakran használt, a szovjet külpolitika vezérfonalának számító „kollektív biztonság” kifejezés Sztálin beszédeiben és írásaiban nem fordul elő: „*Sztálin a nemzetközi helyzet megítélését továbbra is osztályszempontoknak rendelte alá. A világban zajló változásokat nem a fasizmus-antifaszizmus nézőpontjából szemlélte, hanem a hagyományos séma alapján a két világrendszer, a szocializmus és a kapitalizmus küzdelmeként értékelte.*” „*Sztálin számára a kollektív biztonság politikája nem stratégiai irányvonal volt, hanem taktikai manőver.*”¹⁶

A nyugati hatalmak, melyek maguk is folytattak különutas próbálkozásokat Hitlerrel, élénk figyelemmel követték a szovjet politika rezdüléseit. 1938 februárjában a párt két legfontosabb orgánuma, a *Pravda* és a *Bolsevik* is közölte Sztálin „Válasz Ivanov elvtársnak” című írását. A cikk egy I. F. Ivanov nevű komszomolista propagandista Sztálinhoz írt levelére adott válasz. Ivanovot trockizmus vádjával ki akarták zárni a Komszomolból, mikor egy politikai foglalkozáson Sztálinnak „A leninizmus kérdései” c. művében kifejtett téziseire hivatkozva arról értekezett, hogy a Szovjetunióban a szocializmus győzelme a külső körülmények miatt még nem tekinthető véglegesnek. Ivanov Sztálinhoz fordult segítségért. Már maga a válaszadás ténye is figyelemreméltó, arra utal, hogy Sztálin fontosnak tartotta néhány elméleti, stratégiai kérdés tisztázását. A főtítkár védelmébe vette a levélíró, kifejtette, hogy az ellenséges kapitalista környezet állandó fenyegetést jelent a szocializmus hazájára. A cikkben a főtítkár a Szovjetuniót kívül helyezte az európai „kollektív biztonság” rendszerén, olyan államként mutatta be, amely minden pillanatban ki van téve a kapitalista államok intervenciójának. A fenyegető veszély véglegesen csak a szocializmus világméretű győzelmével szűnik meg, de elengedhetetlen, hogy a munkások legalább néhány országban magukhoz ragadják a hatalmat, illetve egy háborús konfliktus esetén a Szovjetuniót támogassák saját burzsoáziájukkal szemben: „*a nemzetközi proletariátus komoly erőfeszítéseit egyesítjük szovjet népünk még komolyabb erőfeszítéseivel. Erősíteni és fejleszteni kell a szovjet proletariátus és a kapitalista országok munkásosztályának internacionalista kapcsolatait. Egy ellenünk irányuló támadás esetére meg kell szervezni, hogy a tőkés országok munkásosztálya segítséget nyújtson a mi munkáságunknak, ahogyan meg kell szervezni, hogy a mi munkásosztályunk is minden lehetséges módon támogassa a kapitalista országok proletariátusát... Egész népünket mozgósított állapotban kell tartani a katonai támadás veszélyével szemben, hogy semmiféle «véletlen esemény», külső ellenségeink semmilyen trükkje ne érjen készületlenül bennünket.*” Vagyis a sztálini értelmezésben a Szovjetunió első számú szövetségesei nem Nagy-Britannia és Franciaország, mint szuverén államok és nemzetközi jogalanyok, hanem ezen országok proletariátusa, szemben ezen országok burzsoáziájával. „*Magam is azt szeretném, ha... nem volnának a földön olyan kellemetlen dolgok, mint kapitalista környezet, háborús veszély... De sajnos ezek a kellemetlen dolgok továbbra is léteznek.*”¹⁷

---

ilyen tevékenységet, amelyek pedig korábban igen, azok jórészt elhaltak, vezetőiket likvidálták. Az NKVD az orosz fehéremigráció egészét szoros ellenőrzés alatt tartotta, így az semmiféle biztonságpolitikai fenyegetést nem jelentett a Szovjetunióra.

¹⁶ Belouszova, Z. Sz: SZSZSZR v kontyeksztje mezsduarodnih otnosenyij v 1930-h godov. In: Szovjetszkaja vnyesnyaja polityika 1917–1945. Moszkva, 1992. 141. old.

¹⁷ Pravda, 1938. február 14. illetve Bolsevik, 1938/4. sz. 12–16. old.

A sztálini válaszban megfogalmazott gondolatok minden bizonnyal nem növelték túlzottan a Szovjetunió iránti bizalmat Párizsban és Londonban. Robert Coulondre, Franciaország moszkvai követe a cikk tartalmából azt a következtetést vont le, hogy a főtítkárl előkészíti a talajt a Szovjetunió távoltartásához egy esetleges európai konfliktustól.¹⁸ A diplomáciai karban és a hadseregben lezajlott tisztogatások, az 1937–38-as nagy terror ugyancsak kételyeket ébreszthettek a Szovjetunió, mint szövetséges iránt.

1938 folyamán valóban felerősödtek az izolacionizmus elemei a szovjet külpolitikában. Vlagyimir Patyomkin külügyi népbiztos-helyettes 1938 januárjában a következőket táviratozta Jakov Szuric párizsi szovjet követnek. *„Döntés született a franciákkal szembeni tartózkodó magatartásról, semmiféle bensőséges viszonyt nem tartunk fel velük, és főleg nem teszünk számukra előzetes engedményeket... Franciaországnak szüksége van a Szovjetunióra, mi minden nehézség nélkül megvagyunk a franciák nélkül is.”*¹⁹

Ugyanebben az időben az egyre nagyobb befolyásra szert tevő Andrej Zsdanov, a KB titkára, a Legfelsőbb Tanács Külpolitikai Bizottságának elnöke a bizottság ülésén a legfontosabb külpolitikai feladatnak a szomszédos országokkal való foglalkozást jelölte meg (adatgyűjtést, az érvényben lévő megállapodások áttekintését, határincidensek számba vételét, belpolitikai viszonyok tanulmányozását). Nyugaton a balti államok, Lengyelország és Románia, délen Irán és Afganisztán tartozott a tanulmányozandó országok közé, mivel háború esetén ezen országok határai változhatnak (főleg, ha ugyanazon nép fiai élnek a határ két oldalán).²⁰ Vagyis innen kezdve a Szovjetunió saját biztonságát nem a nyugati hatalmakkal való, amúgy is nehezen alakuló megállapodásban, hanem egyre inkább a *status quo* megváltoztatásában látta.

Az 1938-ban kiéleződött csehszlovák krízis egyik nagy kérdése volt, hogy a konfliktus eszkalációja esetén Párizs és Moszkva eleget tesznek-e segítségnyújtási kötelezettségüknek. Az érintettek kölcsönös bizalmatlansággal szemlélték egymás lépéseit, hiszen önmagában egyik fél sem rendelkezett megnyugtató erőfőlényvel Németországgal szemben. A szovjet és ennek nyomán a kelet-európai országok történetírásában az 1990-es évekig evidenciaként kezelték, hogy a Szovjetunió mindenképpen segítségére kívánt sietni Csehszlovákiának, akár a francia támogatás elmaradása esetén is, a müncheni nagyhatalmi alku, és annak csehszlovák részről történt elfogadása azonban megakadályozta ebben. Az utóbbi évtizedekben azonban az orosz történetírásban árnyaltabb megközelítéssel is találkozhatunk. Ezek szerint nem csak a Szovjetunióknak volt alapja gyanakvással szemlélni a Hitlerrel való megegyezés lehetőségét kereső angol és francia politikusokat, hanem Párizsban sem lehetek maradéktalanul biztosak afelől, hogy Moszkva egy francia–csehszlovák–német katonai összeütközés esetén valóban hajlandó-e és tud-e fegyveres segítséget nyújtani.²¹

1938 őszére mindkét oldalon felerősödtek azok a politikai erők, melyek szerettek volna megszabadulni a kölcsönös segítségnyújtási kötelezettség ódiájától. Chamberlain és Halifax ebben készséggel siettek a franciák segítségére, és tolták őket

¹⁸ Belouszova, 1992. 148. old.

¹⁹ Dullin, 2009. 233. old.

²⁰ Dullin, 2009. 220. old.

²¹ Nadzsafov, D. G: SZSZSZR v poszlemjunhenszkoi Jevrope. In: Otyecsesztvennaja Isztorija, 2000/2. sz., 67–88. old. Belouszova, 1992., Cselisev, I. A: God krizisza: szentyabrj 1938 – szentyabrj 1939. mindkettő In: Szovjetszkaja vnyesnyaja polityika 1917–1945. Poiszki novih podhodov. (Szerk: Nyezinszkij, L. N. et al.) Moszkva, 1992.

a Hitlerrel való egyezkedés irányába. A francia–szovjet érintkezés pedig egyre inkább „süketek párbeszédére” kezdett hasonlítani. Egyik fél sem volt hajlandó teljes mértékben felfedni kártyáit. Ebből a szempontból kétségtelenül a Szovjetunió volt előnyösebb helyzetben. A franciák sorozatos érdeklődésére, hogy mit tesznek a szovjetek, amennyiben Németország megtámadja Csehszlovákiát, a sztereotip válasz az volt, hogy a szovjeteknek több joga van ezt kérdezni, hiszen a francia segítségnyújtás előfeltétele a szovjet szerepvállalásnak.²² Ezen túlmenően azokat a nehézségeket hangsúlyozták, melyek a csehszlovák–szovjet közös határ hiányából fakadtak, a franciák feladatává téve, hogy ha akarják, érvék el, hogy Lengyelország vagy Románia átengedje területén a szovjet csapatokat.²³

Zdeněk Fierlinger, Csehszlovákia moszkvai követe 1938. szeptember 17-i beszámolójában jó áttekintését adta a felek közötti kölcsönös bizalmatlanságnak. Beszélgetőpartnerei közül Litvinov és Patyomkin kételyeiket fejezték ki a francia segítségnyújtási szándék őszinteségével kapcsolatban, illetve ehhez Litvinov még hozzáfűzte, hogy Románia pozíciójának tisztázása nélkül nehéz megítélni, mit lehet tenni katonailag. A Párizsból visszatérő Robert Coulondre arra panaszkodott, hogy a francia kommunista pár élénk agitációt folytat a kormánynak a munkaidő meghosszabbítására irányuló intézkedései ellen. Nem titkolta, hogy az akció mögött Moszkva kezét sejtí, mivel a szovjet sajtóban az utóbbi időben több, a francia gazdaság- és szociálpolitikát bíráló cikk jelent meg. Coulondre élt a gyanúperrel, hogy a szovjetek a Népszövetségre való hivatkozással tulajdonképpen alibit keresnek, mivel a népszövetségi mechanizmus eddig még minden esetben csődöt mondott.²⁴

Litvinov 1938 folyamán több alkalommal hivatkozott a Népszövetségre, a Népszövetség alapszabályának 10. és 16. cikkelyére, mint olyan eszközre, amely egyedül képes tartalmat adni a kollektív biztonság fogalmának. Előbbi a tagállamok területi épségének és politikai rendszerének tiszteletben tartását és sérthetetlenségét mondta ki. Utóbbi pedig azt, hogy ha a tagállamok valamelyikét támadás éri, akkor azt valamennyi tagállam elleni háborús cselekménynek kell tekinteni, továbbá meghatározta az ilyen esetekben foganatosítható intézkedéseket, a szankciókon keresztül egészen egy közös, szövetségi fegyveres erő felállításáig és alkalmazásáig.²⁵ A müncheni döntés előtti napokban elhangzott népszövetségi beszédeiben azt hangsúlyozta, hogy a Szovjetunió mindenképpen eleget tesz szerződéses kötelezettségének, amennyiben Franciaország is segítséget nyújt Csehszlovákiának. Ennek hiányában viszont a Szovjetuniót semmiféle felelősség és kötelezettség nem terheli.²⁶

Ezzel kapcsolatban egy mozzanatra mindenképpen érdemes felhívni a figyelmet. A Csehszlovák Kommunista Párt a Komintern vezetésével egyeztetve, és annak utasítására olyan felhívásokat, röplapokat terjesztett a lakosság körében, melyek szerint a Szovjetunió minden körülmények között támogatja Csehszlovákiát, ha az ellenállás fejt ki. „*Mindenkinek, mindenkinek, mindenkinek mondjátok meg: «Legyetek határo-*

²² Dokumenti i matyeriali po isztorii szovjetszko-csehoszlovackih otnosenij. 3. kötet (A továbbiakban DIM) (Szerk.: Poszpelov, P.) Moszkva, Nauka, 1978. 485. old. Litvinov távirata Alekszandrovszkij prágai követnek a francia ideiglenes ügyvivővel folytatott megbeszéléseiről.

²³ DIM 1978. 484. old.

²⁴ DIM, 1978. 498–502. old.

²⁵ Halmosy Dénes: Nemzetközi szerződések 1918–1945. Bp. Közgazdasági és Jogi Könyvtár, 1966. 40–41., 44–45. old.

²⁶ Pravda, 1938. szeptember 22. és 24-i számok, 1. old.

zottak! Védjétek saját földeteket! A Szovjetunió ingadozás nélkül velünk van!»” „A Szovjetunió azonnal és minden körülmények között fellép, ha Csehszlovákia eltökélten védekezik, és a Szovjetunióhoz fordul segítségért.” „A Vörös Hadsereg várja, mikor hívjuk segítségül!” A jelszavak, felhívások nem egyeztek teljes mértékben a diplomáciai úton Prága tudomására hozott hivatalos megnyilatkozásokkal. Utóbbiakban szó sem volt a Szovjetunió feltétel nélküli segítségéről. Mint tudjuk, végül mind a franciák, mind a britek inkább a Hitlerrel való megegyezés útját keresték, így a Szovjetunió abban a kényelmes helyzetben volt, hogy nem kellett kitergetnie teljesen a kártyáit. Éppen ezért Moszkva valódi szándékainak tisztázása a csehszlovák krízis kapcsán még további kutatásokat igényel.

A kapitalista környezet percepciója

1939 februárjában a kommunista párt legfontosabb elméleti, politikai orgánumának számító *Bolsevik* című újság 4. száma „A nemzetközi helyzet a második világháborúban” címmel közölt cikket egy bizonyos V. Galjanov tollából. A szerző valójában nem volt más, mint Vlagyimir Patyomkin, a külügyi népbiztos helyettese. Már a címből világossá válik a szovjet politikai vezetés azon álláspontja, mely szerint a gyakorlatban már kitört és a világ különböző hadszínterein zajlik a második imperialista világháború. Az írás a kapitalista hatalmakat agresszor (Németország, Olaszország, Japán) és az agresszorokat bátorító (Anglia, Franciaország, Egyesült Államok) államokra osztotta. Utóbbiak legfőbb törekvése – a cikkíró szerint – hogy az agresszorokat a Szovjetunió irányába tereljék. Az agresszorok azonban elsősorban Anglia, Franciaország és az USA érdekeit fenyegetik és – bár szovjetellenes propagandát folytatnak – a Szovjetunióval fenntartott kapcsolataikat nem kívánják rontani. Majd a következő perspektívát vázolta az olvasók elé: *„A második világháború frontja egyre szélesedik. Egyre újabb és újabb népek sodródnak bele a konfliktusba. Az emberiség nagy összecsapások felé tart, melyek kirobbantják a világforradalmat.”* „Ennek a második háborúnak a vége elhozza a régi, kapitalista világ végső pusztulását” amikor *„két malomkő között, a félelmetes, gigászi méreteiben megmutatkozó Szovjetunió és a segítségére siető forradalmi demokrácia ledönthetetlen fala között a kapitalista rendszer maradványai ízzé-porrá zúzódnak.”*²⁷

A Sztálin és legszűkebb köre által kézivezérelt szovjet rendszerben Patyomkin természetesen nem saját gondolatait osztotta meg a lap oldalain. A cikk fontosabb megállapításai visszaköszönnék Sztálin, Zsdanov és mások megnyilatkozásaiban, írásaiban. A helyzetértékelés alapmotívumai már az úgynevezett „Rövid tanfolyam” külpolitikai fejezetében megjelennek. A kiadvány még a müncheni konferencia előtt látott napvilágot, egyes fejezeteit a *Pravda* folyamatosan közölte. A munka tartalmi és stílári elemei fölött a főtítkár szigorú kontrollt gyakorolt, az egyes fejezetek kézíratait maga ellenőrizte, javította.²⁸

²⁷ Galjanov (Patyomkin), V: *Mezsdunarodnaja obsztanovka vtoroj mirovoj vojni*”. In: *Bolsevik*, 1939/4. sz. 49–65. Idézi: Meltyuhov, Mihail: *Upuscennij sansz Sztalina*. Szovjetszkij Szozuz i borba za Jevropu 1939–1941. Moszkva, Vecse, 2002. 47–48.

²⁸ Groszul, Vlagyiszlav: *Kogda nacsalasz Vtoraja mirovaja vojna*. *Obzor otyecsesztvennoj lityeraturi*. In: *Polityicseszkoje proszvescsenyije*. 2015/1. sz. (<http://www.politpros.com/journal/read/?ID=4122&journal=168>)

A külpolitikai rész egyik legfontosabb alaptézise, hogy a gyakorlatban „a Gibraltártól Sanghajig terjedő hatalmas térségben” „csendben, hadüzenet nélkül” már elkezdődött a második imperialista háború. A szemben álló felek az agresszív és demokratikus hatalmak. Németország, Olaszország és Japán valamennyi akciója, Abesszínia elfoglalása, a spanyol polgárháborúban a falangisták támogatása, a versailles-i békeszerződés katonai klauzuláinak felmondása, az Anschluss, a kínai hadszíntér eseményei mind a demokratikus hatalmak érdekeit sértik. A német lépések célja pedig a Harmadik Birodalom nyugat-európai hegemoniájának megteremtése. A további fejlemények logikai buktatók halmazán keresztül bontakoznak ki. A zajló háború tehát egyértelműen a demokratikus országok ellen folyik. Ez utóbbiak, bár erősebbek az agresszív országoknál, mégis úgy tesznek, mintha a háború őket nem érintené, mossák kezeiket és egymás után adják fel pozícióikat. Ennek magyarázatát abban vélik felfedezni, hogy a demokratikus országok burzsoáziája jobban tart a forradalmi és népi felszabadító mozgalmaktól, mint az agresszív államoktól, melyeknek a munkásmozgalommal szemben alkalmazott elnyomó rendőri politikájával alapvetően egyetértenek. Majd a Sztálin által kedvelt történelmi párhuzamok egyike következik. „Az angol uralkodó körök itt nagyjából ugyanazt a politikát folytatják, mint a cárizmus idején az orosz liberális-monarchista burzsoázia, amely tartott a cári rendszer «szélsőségeitől», de még jobban félt a néptől, ezért a cár győzködésének politikáját folytatta, vagyis összeesküdtek a cárral a nép ellen. Mint ismeretes, az orosz liberális-monarchista burzsoázia súlyos árat fizetett ezért. Feltételezhetően az angol uralkodó körökre és franciaországi és amerikai barátaikra ugyanez a történelmi büntetés vár.”²⁹

Andrej Zsdanov, 1939 márciusában egy leningrádi pártkonferencián a fasizmust a nemzetközi burzsoázia imperialista, agresszív és reakciós megnyilvánulásaként definiálta, majd hozzátette, hogy ez mindenekelőtt Angliát és Franciaországot fenyegeti. A veszély elhárítása érdekében Anglia nagyon szeretné, ha Hitler megtámadná a Szovjetuniót és szeretné egymásra uszítani Moszkvát és Berlint, hogy „mással kapartassa ki a gesztenyét.” A szovjet vezető azonban átlátta ezt az együgyű manővert és „addig gyűjtjük erőnket, amíg leszámolunk Hitlerrel és Mussolinivel és velük együtt, kétségtelenül, Chamberlainnel is.”³⁰

A fenti megállapítások egyfajta esszenciája volt Sztálin beszéde a párt XVIII. kongresszusán, 1939 márciusában. A beszédnek a nemzetközi helyzetet elemző részében megtalálhatjuk az előbb idézett megnyilatkozások kulcsmozzanatait a kapitalizmus általános válságáról, agresszív és nem-agresszív államokról, a ténylegesen zajló második imperialista háborúról, amelynek legfontosabb sajátosságát az adja, hogy az agresszorok elsősorban a nem agresszív-államokat fenyegetik, míg utóbbiak a forradalomtól való félelmükben engedékeny politikájukkal a Szovjetunió felé akarják terelni az agresszorokat. Teszik mindezt annak reményében, hogy aztán majd a háborúban kimerült feleknek a saját békefeltételeiket diktálják. „...ez a nagy és veszélyes politikai játszma, melyet a benemavatózói politika hívei kezdtek, súlyos bukással végződhet számukra.”³¹

²⁹ Isztorija VKP(b). Kratkij Kursz. Moszkva, Goszudarsztvennoje Izdatyelsztvo Polityicseszkoj Lityeraturi, 1938. 319. old. (http://www.lib.ru/DIALEKTIKA/kr_vkpb.txt)

³⁰ Meltyuhov, 2002. 48. old.

³¹ Pravda, 1939. március 11. 2–3. old.

A beszédet az érintett nagyhatalmak fővárosaiban próbálták értelmezni, dekódolni. Sir Robert Vansittart, a brit kormány külpolitikai főtanácsadója például megjegyezte Ivan Majszkij londoni követnek, hogy Sztálin szavai az angol politikai körökben kételyeket ébresztettek a Szovjetunió együttműködési szándékait illetően. Winston Churchill szintén a szovjet diplomatának szegezte a kérdést, hogy mindez Moszkva elfordulását jelenti-e a demokráciáktól. Majszkij azzal a frázissal próbálta eloszlatni a kételyeket, miszerint a Szovjetunió mindig kész az együttműködésre, de ehhez az kell, hogy a demokráciák a fecsegés helyett készek legyenek harcolni az agresszorral.³²

A történészeknek meg kell próbálniuk feloldani azt az ellentmondást, ami a Szovjetunió „őszinte és következetes békepolitizálása” a „fasiszta agresszor megfékezésére irányuló törekvései” és a világforradalmat elhozó második nagy imperialista háborúról hangoztatott tézisek között feszült. Ha ugyanis a kettőt összevetjük, akkor vagy azt kell megállapítanunk, hogy a szovjet vezetés a béke megőrzésére irányuló törekvéseivel hátráltatta a világforradalmat, a szocializmus ügyét, vagy azt, hogy a békeszólások csak az „image-politizálás” részét képezték, és a szovjet politikai vezetés egy olyan imperialista háborúban volt érdekelt, melynek kezdeti szakaszából ki maradhat, és amely a hadviselő országokban, vagy azok egy részében megérleli a helyzetet a társadalmi forradalomra.

A szovjet vezetés gondolkodásmódjához nyújt érdekes adalékot az a belső használatra készült memorandum, amelynek szerzője egy bizonyos V. G. Zolotov volt, és amelyet az egykori párttörténeti levéltár utódintézményében, A. Zsdanov személyi fondjában őriznek. A dokumentum címe: „*Rövid feljegyzés külpolitikánk néhány kérdéséről.*” Dátum nem szerepel rajta, de a szöveggörnyezetből kiderül, hogy az már a Memel-vidék német okkupációja után, de még az 1939-es brit–francia–szovjet tárgyalások közötti időszakban keletkezett, valószínűleg közvetlenül Vjacseszlav Molotov külügyi népbiztosi kinevezése előtt, 1939 áprilisában, mivel a szerző a Litvinov által vezetett Külügyi Népbiztosság addigi munkájának bírálatával kezdte eszmefuttatását. Ez utóbbiban két komoly hiányosságot látott: 1) Helytelenül értékeli Nagy-Britannia, Franciaország és Németország erejét, szerepét és jelentőségét a nemzetközi politikában. 2) Nem tudják, vagy nem akarják felhasználni az oroszok irányában a szláv népek körében évszázadok óta meglévő szimpátiát és kötődést.

A feljegyzés alaptézise, hogy a Szovjetunió fő ellensége Európában és világszerte nem a hitleri Németország, hanem Nagy-Britannia. „*Az intervenciót, a polgárháborút szovjet földön Anglia szervezte, pénzelte és támogatta, bár katonái alig vettek részt benne. A német fasizmus hírhedt «Drang nach Ostenjét», ha nem is Anglia hozta létre, de bátorítja, mivel érdekelt a mi pusztulásunkban és Németország meggyengülésében.*” Anglia végső célja egy szovjet–német háború kiprovokálása. „*Mivel Anglia a fő ellenségünk, ezért nekünk részletesen kidolgozott haditervvel kell rendelkezniünk vele szemben.*” „*Angliát ütni kell, de angol módra, vagyis más kezével. Anglia nemcsak a mi ellenségünk, de Németország ősi ellensége is.*” Zolotov ezzel a megjegyzéssel lényegében megtalálta a „kezet” is, amivel Nagy-Britanniát „ütni kell”. Mivel a szovjet–német meg nem támadási szerződés aláírásánál rendre a müncheni megállapodásra hivatkoznak, mint kiváltó okra (és ennek kapcsán egy európai szovjetellenes összefogás veszélyére – amit ily módon hátrított el a szovjet diplomácia), nem érdekte-

³² Pozgjejeva, L. V.: Dnyevnyik I. M: Majszkogo. Iz zapiszej o britanszkoy polityike. 1938–1941. g. In: Novaja i novejszaja isztorija. 2001/3. sz. 48. old.

len az eszmefuttatás erre vonatkozó passzusát idézni: „Az ellentétek sokaságától megosztott burzsoá világ most képtelen keresztes hadjáratot szervezni a Szovjet ellen. Nekünk pedig ezen ellentéteket kijátszva gyengíteniük kell a burzsoá államokat.” Ezt követően konkrét recepted ad, miként lehetne az európai hatalmakat egymás ellen uszítani, majd egy ilyen háborúban milyen magatartást kell tanúsítania a Szovjetunió-nak. Mindenekelőtt a Vörös Hadsereget kell erősíteni, fejleszteni, a németek felé meg kell mutatni, hogy a Szovjetunió a világ legerősebb hadseregével, kimeríthetetlen emberi és anyagi tartalékokkal rendelkezik, a vele való háború Németország pusztulását eredményezheti. Az erődemonstrációra a Távol-Keleten időről-időre fellángoló konfliktusokat tartotta a legalkalmasabbnak. Németországban és szövetségeseinél minden eszközzel támogatni kell az angolelleses propagandát, míg az úgynevezett demokratikus országokban a németellenességet kell szítani. „Németországnak Franciaország és Anglia elleni háborúja esetén meg kell ígérni, hogy betartjuk semlegeségünket és biztosítjuk hátországát, a Vörös Hadseregnek a nyugati határra történő felvonultatásával pedig meg kell akadályozni, hogy Lengyelország Anglia oldalán belépjen a konfliktusba.” Majd az eszmefuttatás végén a várható végkifejletet olvashatjuk: „Németország és szövetségeseinek Anglia és Franciaország elleni háborúja eredményeképpen ezen államok a végsőig ki fognak merülni, Európát és a világot proletár és nemzeti felkelések hullámai öntik el, és akkor a Szovjetunió a mérleg serpenyőjébe dobja a Vörös Hadsereg kardját.”³³

A szövegben egyes részeket Zsdanov aláhúzással kiemelt. A dokumentumot megkapta a frissen kinevezett külügyi népbiztos, Vjacseszlav Molotov is. A szerző, Zolotov személyével kapcsolatban több feltételezés is napvilágot látott. Van, aki Zsdanov munkatársának tekinti. A feljegyzés aláírásánál Zolotov a nevének kívül párttagságának keltét (1928), valamint lakcímét és telefonszámát is megadta. Egyesek magát Zsdanovot tartják a levél szerzőjének, mások rámutatnak arra, hogy ilyen horderejű feljegyzés Sztálin előzetes tudta és jóváhagyása nélkül aligha készülhetett volna.³⁴ A „mérleg serpenyőjébe dobott kard” motívuma kísértetiesen megegyezik Sztálinnak az 1925. januári KB-plénumon a hadseregfejlesztés szükségességéről elmondott beszédében használt képhez: „Ha a háború elkezdődik, nem ülhetünk ölbe tett kézzel, hanem nekünk is be kell lépniünk, de utolsóként. És azért lépünk be, hogy a döntő súlyt dobjuk a mérleg serpenyőjébe, amely átbillentheti a mérleg nyelvét.”³⁵ Zsdanovon és Molotovon keresztül a levél tartalmát minden bizonnyal a szovjet csúcsvezetés más tagjai is megismerték.

Bár a külpolitikában, diplomáciában az országok minden esetben lehetséges alternatívákat mérlegelnek, a szakapparátus berkeiben belső használatra eltérő tartalmú tervezetek, dokumentumok szülehetnek, a fenti feljegyzés olyan időpontban készült, amikor a szovjet vezetés elkezdte az „orientáció-váltást” a külpolitikában, megterem-

³³ A dokumentumot ismerteti és hosszabb részleteket idéz belőle: Nadzsafov, Dzsangir: Nacsalo vtoroj mirovoj vojni. O motyivah sztalinszkogo rukovodstva pri zakljucsnyii pakta Molotova–Ribbentropa. In: Vojna i polityika 1939–1941. (Szerk.: Csubarjan, A. O. et al.) Moszkva, Nauka, 2001. 93–94. old. illetve Oszokin, A. N.: Velikaja tajna velikoj otyecsesztvennoj. Glaza otkriti. Moszkva, Vremja, 2013. 13–16. old (az elektronikus változatban) <http://mreadz.com/new/index.php?id=335714&pages=13>

³⁴ Oszokin, 2013. 15. old.

³⁵ Sztálin, J. V.: Szocsinyenyija, 7. kötet, Moszkva, Goszudarsztvennoje Izdatyelsztvo Polityicseszkoy Lityeraturi, 1952. 14. old.

tette ennek személyi feltételeit (Litvinov leváltása és Molotov kinevezése³⁶). A Zolotov-feljegyzésben megfogalmazott, más megnyilatkozásokban is visszaköszönő alaptézisek mindenképpen alkalmasak arra, hogy árnyalják a Szovjetunió „őszinte és következetes békepolitikájáról” évtizedekig sulykolt és sugalmazott képet.

A Külügyi Népbiztosság élén lezajlott személyi változások kapcsán az alábbiakra érdemes felhívni a figyelmet. Litvinov menesztése a már évek óta zajló tisztogatási hullám szerves részét képezte. 1939. május 3-án Sztálin körtáviratban értesítette a szovjet külképviseletek vezetőit arról, hogy Litvinov menesztésére a külügyi népbiztos és a Népbiztosok Tanácsának elnöke (Molotov) közötti feloldhatatlan konfliktus, és Litvinov Molotov iránti illojális magatartása miatt került sor.³⁷ Litvinov távozásával nem csak a kollektív biztonság meggyőződéses híve lépett le a szovjet külpolitika porondjáról, de egyben olyan képzett diplomata is, aki éveket töltött külföldön, kiterjedt nemzetközi kapcsolatrendszerrel rendelkezett, bizonyos mértékig ismerte és értette is tárgyalópartnerei gondolkodásmódját, képes volt taktikai kérdésekben kompromisszumkészséget és rugalmasságot tanúsítani.³⁸ A szovjet külügyek irányítása ezzel közvetlenül olyan emberek kezébe került (Sztálin, Molotov, Zsdanov – de említhetjük Molotov helyetteseit is a Külügy Népbiztóságon, Andrej Visinszkijt vagy Georgij Gyekanozovot is, akik eddig a sztálini terrorgépezet működtetésében jeleskedtek), akiknek nemhogy diplomáciai tapasztalataik nem voltak, de korábban külföldön is alig jártak, a külvilágról alkotott ismereteik éppen ezért meglehetősen sematikusak, elnagyoltak voltak. Gondolkodásmódjukat nem annyira az együttműködésre, sokkal inkább a szovjet érdekek érvényesítésére irányuló törekvés határozta meg, a tárgyalóasztalnál inkább diktálni akartak, mint megállapodni.

Szovjet–brit–francia tárgyalások 1939 tavaszán, nyarán

1939. március 15-ét, Csehország német megszállását és a maradék csehszlovák államiság felszámolását követően ismét megélné a információcsere London, Párizs és Moszkva között. Mindegyik fél szeretne volna tudni, mit tesz a másik Németország további terjeszkedése esetén. Azt előre borítékolni lehetett, hogy a következő ütközési pont Danzig és a korridor kérdése lesz, a hitleri agresszió következő célpontja pedig

³⁶ Makszim Litvinov leváltásával kapcsolatban von Tippelskrich követségi tanácsos, ideiglenes ügyvivő azt jelentette Berlinbe, hogy annak oka a külügyi népbiztos tárgyalásaival [a nyugati hatalmakkal – K. A.] kapcsolatos elégedetlenség Sztálin részéről. Sztálin – folytatódik az eszmefuttatás – bizalmatlanságot és gyűlöletet táplál az őt körülvevő kapitalista környezet egészével szemben, a legutóbbi pártkongresszuson ragaszkodott az óvatossághoz, hogy a Szovjetuniót ne vonják be a konfliktusba. Oglasenyiju podlezsit. SZSZSZR i Germanyija 1939–1941. (Szerk.: Feltyisinszkij, Ju.) Moszkva, Terra, 2004. 13. old.

³⁷ Malgin, A. V.: Szovjetszkaja vnesnyaja polityika i NKID SZSZSZR v maje 1939 – v ijunye 1941: novaja taktyika ili sztratyegegicseskij proscsot? In: Vesznyik MGIMO – szpecialnij vipuszk, 2009. 146. old. (http://mgimo.ru/files/119164/12_Malgin.pdf)

³⁸ Valószínűleg ezek a szempontok játszottak döntő szerepet abban, hogy ellentétben a korábban leváltott követekkel, népbiztos-helyettesekkel, Litvinov nem vált a repressziók áldozatává. Sztálin „talonba rakta”, majd 1941-ben, miután a német támadást követően ismét szükség lett rá, újfent elővették és külügyi népbiztos-helyettesé, majd washingtoni nagykövetté nevezték ki.

Lengyelország. A brit kormány 1939. március 31-én egyoldalúan garantálta a lengyel állam határait.³⁹

1939 áprilisától a szovjet–brit–francia egyeztetések során ismét felmerült egy kölcsönös segítségnyújtási szerződés gondolata. A részletekben azonban a felek nem tudtak, talán nem is akartak megegyezni. Április 17-én Moszkva a Lengyelország és Románia megsegítését és területi integritásának védelmét szorgalmazó brit és francia javaslatokra válaszul egy 3 oldalú kölcsönös segítségnyújtási szerződés megkötését ajánlotta. A francia fél április 25-én olyan javaslatot terjesztett elő, mely szerint Nagy-Britannia és Franciaország, valamint a Szovjetunió köteleznék magukat arra, hogy amennyiben valamelyikük háborúba keveredne Németországgal, úgy a másik fél a segítségére siet. A britek tervezete ezzel szemben csak azt rögzítette, ha Lengyelország és Románia miatt Nagy-Britannia és Franciaország háborúba lépne Németország ellen, úgy számíthatnak a Szovjetunió segítségére, viszonyosságot azonban már nem tartalmazott.⁴⁰ Május 11-én a szovjet kormány hivatalos lapja, az *Izvesztija* vezércikkben adott áttekintést a nemzetközi helyzetéről. Ebben ismét hangoztatták, hogy az agressziót csak Anglia, Franciaország és a Szovjetunió szövetsége tudja megállítani, de ezt az elgondolást a nyugati hatalmak nem támogatják, és nem akarnak a Szovjetunióval, mint egyenrangú féllel megállapodást kötni.⁴¹ Május 31-én a Legfelsőbb Tanács ülésén Molotov beszámolt a Szovjetunió külpolitikai helyzetéről. Beszédében a kapitalista államokat továbbra is agresszív és demokratikus országok csoportjára osztotta. Konstatálta, hogy az utóbbi időben elmozdulás történt a demokratikus országok politikájában, tárgyalásokba bocsátkoztak a Szovjetunióval az agresszió megfékezése érdekében. Ezek a megbeszélések még folynak, nem tudni, mi lesz a végeredményük. Sikeres befejezésükhöz három dologra van szükség: kölcsönös segítségnyújtási szerződés aláírása Nagy-Britannia, Franciaország és a Szovjetunió között, garanciát kell adni a térség valamennyi kis állama számára, illetve meg kell állapodni „az azonnali és hatékony segítségnyújtás formáiban és méreteiben.” Molotov különösen nehezményezte, hogy London és Párizs vonakodott garanciát nyújtani a Szovjetunió „észak-nyugati határai mentén fekvő kis államok” részére, melyek nem lennének képesek megvédeni semlegességüket az agresszorok ellen. Molotov beszámolójában megjegyezte, hogy a franciákkal és a britekkel folytatott tárgyalások mellett a Szovjetunió nem hajlandó lemondani a németekkel és az olaszokkal fenntartott gazdasági, üzleti kapcsolatokról. Megemlítette többek között az időről-időre felbukkanó 200 millió márkás német kereskedelmi hitelről szóló tárgyalások felújításának lehetőségét.⁴²

³⁹ Amint arra Ungváry Krisztián rámutat, a brit lépés beszűkítette London mozgásterét és jelentős mértékben erősítette Sztálin alkupozícióját a „pókerjátzmában”. Ungváry Krisztián: 1939. augusztus 19. Egy beszéd, és ami mögötte van. In: *Kritika*, 1999/8. sz. 30. old. illetve uő.: *Egy pókerjátzmája vége I. A Molotov–Ribbentrop-paktum*. In: *Rubicon*, 2011/6. sz. 11. old.

⁴⁰ Meltyuhov, 2002. 52–53. old.

⁴¹ Meltyuhov, 2002. 53–54. old.

⁴² Dokumenti i matyeriali kanuna Vtoroj mirovoj vojni 1937–1939. 2. kötet, (Szerk.: Zemszkov, I. N. et al.) Moszkva, Politizdat, 1981. 105–109. old. (itt és a továbbiakban az oldalszámokat a kötet internetes hozzáférési helyének alapján adom meg – http://hrono.ru/dokum/193_dok/1937_1939.php)

A nyugatiak értelmezésében a balti államoknak⁴³ nyújtandó garancia egyet jelentett volna ezen országok szovjet befolyás alá kerülésével. Különösen aggasztotta őket a „közvetett agresszió” szovjetek által javasolt értelmezése, ami gyakorlatilag akkor is lehetőséget adott volna a beavatkozásra, ha ezen országokat nem külső támadás éri, hanem például egy, az aláíró hatalmak valamelyike számára nem kívánatos politikai erő kerül hatalomra.

Május végén, június elején a felek kicserélték a megállapodásra vonatkozó dokumentumtervezeteiket. Ezeket összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy tartalmi, formai szempontból a szovjet volt az egyszerűbb, következetesebb. A brit-francia javaslaton átszűrődött a félelem, hogy a szovjet segítségnyújtás a bolsevizmus terjedésével, újabb országok és területek szovjetizálásával járhat. Erőteljesen hangsúlyozta, hogy a segítségnyújtásra a Népszövetség alapszabályának 16. pontja által meghatározott keretek között kerül sor. A nyugatiak szövegváltozata külön paragrafusokban kezelte az Anglia és Franciaország valamint a Szovjetunió részére és által nyújtandó segítséget. A szovjetizálás veszélyét egy meglehetősen szerencsétlen megfogalmazású paragrafussal vélte kivédeni: „*a fenti esetekben történő támogatás és segítségnyújtás nem károsíthatja más államok jogait és helyzetét.*”⁴⁴

Molotov meglehetősen durva és pökhendi hangnemben beszélt a dokumentumot átadó William Seeds brit követtel és Jean Payart francia ügyvivővel. Úgy állította be, mintha a tervezet csak arról szólna, hogy „agresszió esetén beszélgessünk”. „*Lehet, hogy Angliának és Franciaországnak valamilyen célból szükségük van ezekre a beszélgetésekre. A szovjet kormány nem ismeri ezeket a célokat... a Szovjetunió nem szándékozik a paktumokról pusztán szóló beszélgetésekben, melyek céljait nem ismeri, részt venni, ilyen beszélgetéseket az angol és francia kormány a Szovjetunióval megfelelő partnerekkel is folytathat.*” Kétségbe vonta Párizs és London szándékainak őszinteségét egy valóban hatékony kölcsönös segítségnyújtási megállapodás megkötésére.⁴⁵ Maga a tervezet valójában korántsem volt olyan semmitmondó, mint amilyennek Molotov igyekezett beállítani. Magatartásával egyértelműen érezte, hogy tárgyalópartnereinek nincs más választása, ha megállapodást akarnak, mint elfogadni a szovjet feltételeket.

Július elején Párizs és London beleegyezett a balti államok részére történő garancianyújtásba, Molotov ugyanakkor elutasította, hogy a Szovjetunió garantálja Hollandia, Luxemburg és Svájc függetlenségét és területi integritását. Előbb arra hivatkozott, hogy ez új elem, és a lista kibővítésére nem kapott felhatalmazást a Legfelsőbb Tanács ülészakán a küldöttektől, majd kijelentette, hogy amennyiben Lengyelország és Törökország kétoldalú segítségnyújtási szerződést köt a Szovjetunióval, úgy hajlandóak e két ország helyett Hollandiára és Svájcra kiterjeszteni a szovjet garanciát.⁴⁶ A szovjet jegyzőkönyv-tervezet rögzítette a „közvetett agresszió” fogalmának értelmezését. Eszerint ilyennek kell tekinteni, ha a felsorolt országok bármelyikében belső hatalmi fordulatra, vagy az agresszor államok számára kedvező politikai változásra kerül sor.⁴⁷ London és Párizs attól tartottak, hogy ez bármikor ürügyet

⁴³ A 3 balti állam Észtország, Lettország és Finnország voltak, Litvánia nem szerepelt a sorban.

⁴⁴ Dokumenti i matyeriali kanuna Vtoroj mirovoj vojni, 1981. 2. köt. 104–105. old.

⁴⁵ Dokumenti i matyeriali kanuna Vtoroj mirovoj vojni, 1981. 2. köt. 101–104. old.

⁴⁶ Seeds távirata 1939. július 4-én Lord Halifax külügyminiszter részére http://hrono.ru/dokum/193_dok/19390703brit.html

⁴⁷ Dokumenti i matyeriali kanuna Vtoroj mirovoj vojni, 1981. 2. köt. 129–130. old.

teremthet a Szovjetunió számára a vele szomszédos államok szovjetizálására. Éppen ezért július 8-án átadott tervezetükben megpróbálták a közvetett agresszió fogalmát maguk is körülírni. Értelmezésükben agressziónak kell tekinteni, ha a garantált államok valamelyike katonai fenyegetés hatására egyezik bele valamibe, illetve lemond függetlenségről vagy semlegességről. Ezen túlmenően a tervezet preambulumban kívántak utalni arra, hogy együttműködésük során maguk is határozottan tiszteletben tartják az európai államok függetlenségét és semlegességét.⁴⁸

A megbeszéléseken Molotov ragaszkodott a közvetett agresszió szovjet meghatározásának elfogadásához és a kifejezés szerepeltetéséhez a kölcsönös segítségnyújtási szerződésről szóló szerződés 1. cikkelyében. A július 9-én átnyújtott kiegészítő levél tervezetében ez már a következőképpen szerepelt: „a *«közvetett agresszió» kifejezés olyan cselekményre vonatkozik, melybe a fent felsorolt államok valamelyike erővel való fenyegetés hatására, vagy ilyen fenyegetés nélkül egyezik bele, és amely maga után vonja az adott állam területének és erőinek felhasználását saját maga vagy az aláíró államok egyike ellen – következképpen maga után vonja az adott állam függetlenségének megsértését, vagy semlegességének elvesztésével jár.*”⁴⁹

A britek és a franciák leginkább az „erővel való fenyegetés nélkül” kifejezés miatt nyugtalankodtak. Úgy vélték, ha már elfogadták a „közvetett agresszió” fogalmát, akkor annak sarokköve az erő alkalmazása, vagy az erővel való fenyegetőzés kell, hogy legyen. Amint Seeds Molotovnak előadta, a brit kormány beleegyezik a közvetett agresszió fogalmának szerepeltetésébe az egyezmény 1. cikkelyében, ragaszkodik azonban annak olyan megfogalmazásához, amely nem kelti fel a független és semleges kis államok aggodalmát. Még a látszatát is el kell kerülni annak, hogy ez a formula lehetőséget ad a belügyeikbe való beavatkozásra. Éppen ezért London, bár stiláris változtatásokat hajlandó elfogadni saját javaslatában, a közvetett agresszió fogalmának semmilyen homályos vagy messzire mutató értelmezéséhez nem adhatja hozzájárulását.⁵⁰

Molotov példaként Emil Hácha csehszlovák államfő esetét hozta fel, ezzel kívánta alátámasztani az „erővel való fenyegetés nélkül” kifejezés szükségességét a megállapodásban. Molotov érvelése meglehetősen gyenge lábakon állt. Nyilvánvalóan ebben az esetben nem lehet „erővel való fenyegetőzés nélküli” „közvetett agresszióról beszélni”, bármennyire is virágnyelven íródott az egyezmény a Cseh-Morva Protektorátus létrejöttéről. A német hadsereg ugrásra készen állt a maradék Csehszlovákia határán, a Berlinbe rendelt Emil Hácha-t és František Chvalkovský külügyminisztert pedig Prága szétbombázásával fenyegették meg. Már a kortársak sem adtak hitelt annak a Hácha által aláírt papírnak, amely szerint ő maga kérte a német hadsereg bevonulását és helyezte német védnökség alá a cseh nép sorsát.⁵¹ Egy állam esetében a szuverenitásról való „önkéntes” lemondás pedig mindig komoly nemzetközi jogi problémákat vet fel. A Molotov által felhozott példához hasonló eset a brit formula szerint is működésbe hozta volna a kölcsönös segítségnyújtás intézményét. Seeds azonban nem használta ki a kínálkozó alkalmat brit tárgyalási pozíció erősítésé-

⁴⁸ Dokumenti i matyeriali kanuna Vtoroj mirovoj vojni, 1981. 2. köt. 130–133. old.

⁴⁹ Dokumenti i matyeriali kanuna Vtoroj mirovoj vojni, 1981. 2. köt. 133. old.

⁵⁰ Documents on British Foreign Policy 1919–1939. (a továbbiakban DBFP) VI. kötet, (Szerk.: Woodward, E. L. et al.) London, Her Majesty's Stationery Office, 1954. 375. old.

⁵¹ Ormos Mária: Németország története a 20. században. Bp., Rubicon-könyvek, 2008. 223–224. old. illetve Overy, Richard: A Harmadik Birodalom krónikája. Pécs, Alexandra, 2012. 187–188. old.

re. Persze a szovjet külügyi népbiztosra valószínűleg minden érvelés hatástalan lett volna, Molotov egész egyszerűen közölte, hogy az általa javasolt formula a szovjet kormány hivatalos álláspontja, és azon változtatni nem lehet.⁵²

A megbeszélések ilyen nehézkes alakulása mellett mindkét fél kereste az alternatív megoldásokat. Július 1-én, mikor Anglia és Franciaország engedett Moszkvának a balti államok kérdésében, a Szovjetunió értésére adta Berlinnek, hogy „*semmi sem akadályozza Németországot abban, hogy bebizonyítsa a Szovjetunióval való kapcsolatok javítására irányuló szándékainak komolyságát.*”⁵³ Ezzel párhuzamosan persze a britek is két vasat tartottak a tűzben. Július végén Helmuth Wohlthat, a „Négyéves Terv Hivatalának” államtitkára Londonban tartózkodott. A vele folytatott nem hivatalos megbeszéléseken Robert Hudson, a tengerentúli kereskedelemért felelős miniszter és Sir Horace Wilson, a brit kormány iparügyi főtanácsadója olyan átfogó rendezési javaslattal álltak elő, melynek részét képezte a gazdasági, politikai kapcsolatok normalizálása, az érdekszférák elhatárolása. Mindennek előfeltételét jelentette volna egy meg nem támadási szerződés, amely tartalmazta volna az agresszióról való általános lemondást, fegyverzetcsökkentést.⁵⁴ Wohlthat érdeklődésére tárgyalópartnerei elmondták, hogy Chamberlain tud az akciójukról és helyesli. A világméretű, a brit gyarmatokra is kiterjedő együttműködésért cserébe Lengyelország területi integritásának megőrzését kérték, hangsúlyozták, hogy egy ekkora volumenű kooperációban rejülő lehetőségekhez képest Danzig és a Korridor kérdése másodlagos jelentőségű és automatikusan a háttérbe fog szorulni. Egy néhány nappal későbbi brit javaslat még a Protektorátusnak nyújtandó német autonómiát is tartalmazta. A koncepció egésze a négyhatalmi együttműködés felújítására, a brit, francia, német, olasz érdekek összehangolására és – megalkotói szerint – a kontinens stabilitásának biztosítására irányult. A fegyverzetcsökkentés megvalósítása és az agresszióról, mint politikai eszközzől való lemondás valóban növelhette volna a kontinens biztonságát, azonban a brit politikai élet másod- és harmadvonalbeli képviselői nem tudatosították magukban, hogy egy nemzetközi bűnözővel nem lehet alkut kötni. Mint ahogy nem is sikerült. Az egész ügylet csak a szovjetek bizalmatlanságát erősítette, hiszen Majszkij londoni követ részletesen beszámolt feletteseinek a megbeszélések menetéről. Hozzátette, Hudson megnyilatkozásai Chamberlain véleményét tükrözik és az „agresszióról való lemondást” úgy kell értelmezni, hogy Hitler „*hagyja békén a Nyugatot és forduljon arccal Kelet felé.*”⁵⁵

1939 júliusában a pókerjátzsma a befejező szakaszába lépett. Wohlthat londoni megbeszéléseivel egy időben a brit kormány végül is elhatározta, hogy katonai delegációt küld Moszkvába. A szovjetek ugyanis kezdettől fogva ragaszkodtak a politikai és katonai egyezmény egyidejű aláírásához. Július 17-én azonban Molotov már egy egységes katonai-politikai megállapodásról beszélt William Seeds brit és Paul-Émile Naggiar francia követek előtt: „*A politikai rész katonai megállapodás nélkül nem lép életbe. A szovjet kormány mindegyik fél számára világosan és egyértelműen szeretné rögzíteni katonai kötelezettségeket és a hozzájárulás mértékét. Ebben a pontban nem lehet nézeteltérés. Amennyiben Ófelsége kormánya és a francia kormány nem tud egyetérteni azzal, hogy a politikai és katonai részek szerves és elválaszthatatlan egészet képezzenek a három állam közötti megállapodásban, úgy a megbeszélések folyta-*

⁵² DBFP, VI. kötet, 375. old.

⁵³ Meltyuhov, 2002. 58. old.

⁵⁴ Dokumenti i matyeriali kanuna Vtoroj mirovoj vojni, 1981. 2. köt. 140–144. old.

⁵⁵ Dokumenti i matyeriali kanuna Vtoroj mirovoj vojni, 1981. 2. köt. 143–145. old.

tásának nincs értelme.” Meglepett tárgyalópartnereinek pedig javasolta a megbeszélések elnapolását addig, amíg ebben a kérdésben megegyezés nem jön létre, vagyis amíg London és Párizs nem fogadja el az újabb szovjet értelmezést. Seeds és Naggjar emlékeztették Molotovot arra, miszerint a korábbi találkozójuk során megállapodtak, hogy a politikai egyezményt parafálják, mihelyt annak cikkelyeiről megegyeznek, annak tartalmát az érintett kormányok nyilvánosságra hozhatják, a Molotov által most javasolt procedúra pedig felborítja ezt a forgatókönyvet. Mindezek ellenére azonban, Molotov határozott kérdésére válaszul, mindketten jelezték kormányaik hajlandóságát a katonai tárgyalások haladéktalan megkezdésére, amennyiben a politikai megállapodás vitás pontjaiban megegyezés születik.⁵⁶

Július 25-én Lord Halifax brit külügyminiszter közölte Ivan Majszkij londoni szovjet követtel a brit kormány elhatározását a katonai delegáció Moszkvába küldéséről a szovjet kívánságoknak megfelelően még a politikai megállapodás minden részletének tisztázása előtt. A katonai küldöttség 7–10 napon belül indulhat útnak, összetételéről még nem született döntés. Hozzátette, reméli, hogy Moszkva a brit kompromisszumkészség fejében engedményt tesz Londonnak az egyetlen nyitva maradt vitás kérdésben, a közvetett agresszió tartalmi meghatározásában. Halifax szerint a brit–francia formula tökéletesen alkalmazható a „csehszlovák-típusú” agresszió esetén is. Minden más jellegű cselekményt pedig a konzultációs cikkely hatálya alá kell vonni.⁵⁷

A Moszkvába érkező katonai delegáció vezetője az angol Reginald Drax tengernagy volt, a küldöttség francia részének élén pedig Joseph Doumenc tábornok állt. A témával foglalkozó íráskor általában kiemelik, hogy a küldöttség nem repülön, hanem hajón érkezett a Szovjetunióba, amiből egyértelműen az időhúzási szándékot lehet kiolvasni, továbbá a delegáció tagjai nem rendelkeztek megfelelő meghatalmazással egy katonai konvenció aláírására.⁵⁸ Ezzel szemben meg szokták említeni, hogy a szovjet felet a legmagasabb rangú és beosztású személyek képviselték, Kliment Vorosilov marsall, honvédelmi népbiztos, Borisz Saposnyikov I. osztályú hadseregpáncsnok, a Vörös Hadsereg vezérkari főnöke. Mindez már önmagában is kifejezte, hogy melyik fél viszonyul komolyabban a megbeszélésekhez. Ehhez azonban mindenképpen hozzá kell fűzni, hogy a szovjetek a moszkvai helyszín miatt komoly helyzeti előnyben voltak. A korabeli válságos európai helyzetben nyilván botorság lett volna elvárni, hogy a francia, brit védelmi miniszterek, a vezérkari főnökök, a fegyvernemek parancsnokai Moszkvába utazzanak bizonytalan ideig tartó megbeszélésekre. Ráadásul a szovjet fővárosból a saját kormányaikkal való érintkezés is lényegesen nehezebb volt a nyugatiak számára.

Ha azonban a szovjet tárgyalási stratégiát megnézzük, akkor abban önmagában is nagy eséllyel benne rejtett a szakítás lehetősége. Az augusztus 7-én Sztálin által Vorosilovnak adott tárgyalási instrukciókból⁵⁹ kiderül, hogy a szovjetek az egész

⁵⁶ DFPF, VI. kötet, 376–377. old. Londonnak és Párizsnak nyilván a Berlinre való nyomásgyakorlás és a hazai közvélemény megnyugtatása miatt lett volna fontos legalább részeredmények felmutatása a nyilvánosság felé.

⁵⁷ Ivan Majszkij, londoni szovjet követ távirata a Külügyi Népbiztosságra 1939. július 25-én. http://hrono.ru/dokum/193_dok/19390725may.html. Halifax Csehszlovákiára vonatkozó megjegyzése válasz volt Molotov szavaira, amikor utóbbi Hácha esetével érvelt a szovjet formula elfogadásának szükségessége mellett.

⁵⁸ Harsányi, 2014. 82. old.

⁵⁹ A dokumentum szövegét idézi: Kulkov, Je. N. – Mjagkov, M. Ju. – Rzsesevszkij, O. A.: Vojna 1941–1945. Fakti i dokumenti. Moszkva, Olma-Pressz, 2004. 19–21. old.

megbeszélés-sorozatot a szovjet követelések maradéktalan elfogadtatására kívánták redukálni. Ez gyakorlatilag olyan ultimátumot jelentett, amely a nyugatiak halogató, időhúzó taktikájától eltekintve is zsákutcába terelte a tárgyalásokat. Vorosilovnak elsődlegesen be kellett mutatnia a szovjet delegáció meghatalmazását a katonai konvenció aláírására, illetve megkérdezni, hogy rendelkeznek-e hasonlóval a britek és a franciák. Az instrukció még a színpadias gesztusokat is tartalmazta ezzel kapcsolatban: *„Amennyiben nincs meghatalmazásuk a konvenció aláírására, úgy hangot kell adni csodálkozásunknak, szét kell tárnai a kezünket és «tiszteletteljesen» megkérdezni, hogy akkor mi célból küldték őket kormányaik a Szovjetunióba.»*⁶⁰

*„Ha az angolok és franciák mégis ragaszkodnának a tárgyalásokhoz, úgy ezeket az egyes elvi kérdésekben folytatott eszmecsereire kell redukálni, elsősorban csapataink átengedésére a vilnai folyosón, Galicián és Románia területén. Amennyiben kiderül, hogy csapataink szabad átengedése Lengyelország és Románia területén kizárt, úgy ki kell jelentenünk, hogy enélkül nem lehetséges a megállapodás, mivel a szovjet csapatoknak az említett területeken történő szabad átengedése nélkül az agresszorral szembeni védekezés minden változata kudarcra van ítélve, mi pedig nem tartjuk lehetségesnek, hogy eleve kudarcra ítélt vállalkozásban vegyünk részt.»*⁶¹

A megbeszélésekről készült feljegyzések arról tanúskodnak, hogy Vorosilov következetesen betartotta ezt a tárgyalási stratégiát. Miután a franciák és a britek nagy vonalakban előadták katonai elgondolásaikat, számadatok közöltek hadseregeik állapotáról, a mozgósítás tervezett időtartamáról, a katonai cselekmények jellegéről (más kérdés, hogy különösen a francia hadsereg esetében az elmondottak mennyiben tükrözték a realitásokat), a szovjeteken lett volna a sor. Vorosilov azonban makacsul ragaszkodott ahhoz, hogy előbb a britek és a franciák fejtsék ki, miként képzelik a Szovjetunió részvételét a fegyveres konfliktusban. Már az augusztus 14-i ülésen (a megbeszélések augusztus 12-én kezdődtek) kijelentette, amennyiben a Szovjetunió nem kap világos és egyértelmű garanciát csapatainak átengedésére az említett három területen, akkor nem látja értelmét a további tárgyalásoknak. A honvédelmi népbiztos a legcsekélyebb megértést sem mutatta a nyugatiak azon felvetései iránt, hogy a katonai együttműködés általános feltételeiben (sőt egyes részletekben is) meg lehet állapodni enélkül is, továbbá hogy Lengyelország és Románia egy esetleges német támadás esetén maguk is kérhetik a Szovjetunió segítségét. Ha ugyanis ezt nem teszik meg, akkor rövid időn belül német provinciává válnak, ez esetben pedig a Szovjetunió saját belátása és a katonai célszerűség által diktált módon cselekedhet. Ugyancsak lesöpörte az asztalról azt az érvet is, hogy itt politikai kérdéssről van szó, melynek legegyszerűbb elintézési módja, ha Moszkva közvetlenül fordul az érintett kormányokhoz. A szovjetek lényegében Párizs és London kizárólagos feladatává tették a Vörös Hadsereg átengedésének kieszközölését a lengyel és a román kormánynál.⁶² *„Az a mód, ahogyan átadták nekünk követeléseiket (nem kéréseiket) olyan volt, mintha egy győztes hatalom diktálná a feltételeit a legyőzött ellenségnek”* – számolt be tapasztalatairól Drax tengernagy Lord Ernle Chatfield védelmi miniszterhez intézett jelentésében.⁶³

⁶⁰ Kulkov – Mjagkov – Rzsesevszkij, 2004. 20. old.

⁶¹ Kulkov – Mjagkov – Rzsesevszkij, 2004. 20. old.

⁶² Dokumenti i matyeriali kanuna Vtoroj mirovoj vojni, 1981. 2. köt. 230–237. old.

⁶³ Documents on British Foreign Policy 1919–1939. (a továbbiakban DBFP) VII. kötet, (Szerk.: Woodward, E. L. et al.) London, Her Majesty's Stationery Office, 1954. 33. old.

A nézeteltérések ellenére Borisz Saposnyikov az augusztus 15-i ülésen vázolta a szovjet katonai elképzeléseket, felsorolta azokat az erőket, melyekkel a Szovjetunió részt tudna venni az agresszor elleni küzdelemben. Ennek során koncepcionális különbség mutatkozott meg az agresszor ellen mozgósított erők kiállítása kapcsán. A nyugatiak részéről többször elhangzott az a kitétel, hogy a szerződő felek teljes haderejükkel egymás segítségére sietnek. A Saposnyikov által előterjesztett koncepció ugyanakkor a szovjet erők nagyságát nyugatiak által mozgósított hadosztályok százlékában kívánta megadni. Például olyan forgatókönyv esetén, amikor az „agresszív államok blokkjának akciója” Franciaország és Nagy-Britannia ellen irányul, a szovjetek a németek ellen mozgósított brit-francia erők 70%-át állítanák ki, egy Románia és Lengyelország elleni német támadás esetén pedig 100%-ot, vagyis ugyanakkora erőt, amekkorát Nagy-Britannia és Franciaország mozgósít kelet-európai szövetségesei védelmében.⁶⁴ „A szovjet katonai delegáció többek között feltalálta a hadviselés új formáját... Az egész ötlet természetesen meglehetősen gyerekesnek tűnik.” – jegyezte meg ennek kapcsán Drax tengernagy Chadfieldhez írt, már említett levelében.⁶⁵

Miután – szovjet értelmezésben – a szovjet feltételek elfogadásának hiányában a megbeszélések zsákutcába jutottak, a delegációk augusztus 17-én döntöttek az ülések elnapolásáról. Formailag augusztus 21-ére halasztották el az ülést, hogy ne keltsék azt a látszatot, mintha megszakadtak volna a tárgyalások. A rendelkezésre álló idő alatt kellett volna megérkeznie a brit és francia kormány válaszána a szovjet csapatok lengyel és román területen történő átengedésével kapcsolatban. Időközben azonban a Kremlben olyan döntések születtek, melyek teljesen más irányt szabtak az eseményeknek. A kitűzött napon, augusztus 21-én a szovjetek közölték, hogy válasz hiányában nem látják értelmét a további megbeszéléseknek, és azok határozatlan időre történő felfüggesztését javasolják.⁶⁶

A kudarcért a felek kölcsönösen egymást tették felelőssé. A szovjetek – korábbi taktikájuk szerint – az átvonulás kérdésének rendezetlenségére hivatkoztak. Holott valójában eddigre már jóval több volt a tarsolyukban. Itt nem csak az augusztus 19-én Berlinben aláírt kereskedelmi- és hitel-megállapodást kell megemlíteni. A Kremlben ekkor már azt is pontosan tudták, hogy Berlin egy megnemtámadási egyezményért cserébe kész maximálisan figyelembe venni a szovjet érdekeket a Finnországtól Romániáig húzódó térségben. Mindez lényegesen kedvezőbb perspektívának tűnt a szovjet vezetés számára, mint a bizonytalan kimenetelű katonai tárgyalások az angolokkal és franciákkal. Moszkva sokkal kisebb költséggel, sokkal nagyobb haszonra tehetett szert.

A brit–francia–szovjet tárgyalássorozatot vizsgálva Harsányi Iván hivatkozott tanulmányának egyik fejezetcímében feltett kérdésre, „Ki akart komolyan megállapodni?”⁶⁷ – a helyes válasz valószínűleg az, hogy egyik fél sem. Pontosabban ekkor, 1939-ben sem a franciák és britek, sem a szovjetek nem gondolkodtak olyan kölcsönös segítségnyújtási rendszerben, amely végletesen leszűkítené a mozgásterüket, elképzeléseik között nem szerepelt olyan típusú szövetségi viszony létesítése, amelyre majd a hitleri agresszió rákényszeríti őket 1941-ben. És amelynek következménye lett az is, hogy a Nyugat kényszerűen tudomásul vette, amit a háború előestéjén még elképzelhetetlennek tartott: az 1939–1945 között a Szovjetunió javára lezaj-

⁶⁴ Dokumenti i matyeriali kanuna Vtoroj mirovoj vojni, 1981. 2. köt. 239–242. old.

⁶⁵ DBFP VII. 35. old.

⁶⁶ Dokumenti i matyeriali kanuna Vtoroj mirovoj vojni, 1981. 2. köt. 321–326. old.

⁶⁷ Harsányi, 2014. 79. old.

lott területi változásokat, a szovjet érdekszféra és biztonsági övezet jelentős kiszélesítését.

Ekkor, 1939 nyarán a tárgyalásokkal, az érintkezés fenntartásával akartak nyomást gyakorolni Berlinre, nagyobb engedékenységre bírni a németeket az őket érintő, érdeklő kérdésekben. Elsősorban Londonban számolhattak azzal, hogy a Moszkvával folytatott konzultációk pusztá ténye a kétfrontos háború rémképét vetíti Berlin szeméi elé, visszatartó erővel hathat a német kardcsörtetésre, így legalább a következő tavaszig biztosíthatja a békét Európában. Úgy vélték az őszi rossz idő beálltával a német hadigépezet már nem fog megindulni. Ennek lehetett is némi alapja, ha figyelembe vesszük, hogy augusztus közepétől az események mennyire felgyorsultak, illetve német részről milyen sürgető tartalmú üzeneteket juttattak el Moszkvába.

A tárgyalások kudarcáért hiba volna a felelősséget kizárólag Londonra vagy Párizsra hárítani, abban nagyon komoly szerepet játszott a szovjetek makacssága is. William Strang, a brit kormány külpolitikai tanácsadója, a tárgyalások egyik résztvevője, nem melleleg a Chamberlain-féle „megbékítési politika” ellenzője, Sir Orme Sargenthez intézett levelében kiválóan jellemzi a megbeszélések légkörét, soraiból érdemes hosszabban idézni:

„Összességében a tárgyalások megalázó tapasztalatot jelentettek. Időről időre újabb álláspontot alakítottunk ki, majd egy héttel később feladtuk, és az volt az érzésünk, Molotov már az elejétől fogva meg volt győződve róla, hogy kénytelenek leszünk feladni.

Ez, úgy gondolom, elkerülhetetlen volt. Mi voltunk azok, nem pedig az oroszok, akik kezdeményezték a tárgyalásokat. Nekünk sokkal inkább szükségünk van a megállapodásra, mint nekik. Tőlük eltérően, mi olyan kötelezettségeket vállaltunk, melyek teljesítésére bármelyik nap kötelezhetnek bennünket, és vállalt kötelezettségeink közül több a Szovjetunió javát szolgálja, mivel védelmezi nyugati határai jó részét. Magunkra vállalva ezeket a kötelezettségeket, nem folytathatunk más politikát, mint a békefront kiépítését. Az oroszok számára végső esetben még legkevesebb két politikai alternatíva létezik, nevezetesen az izolacionizmus vagy a Németországgal való megegyezés. Bennünket sürget a hazai sajtó és a közvélemény, hogy gyorsan kössünk megállapodást és az oroszoknak jó okuk van feltételezni, hogy nem merjük megkockáztatni a tárgyalások végső megszakítását. Ebben van az ő tárgyalási pozíciójuk erőssége, és ez teszi bizonyossá, hogy amennyiben meg akarunk velük egyezni, meg kell fizetnünk az általuk kért árat, vagy annak nagy részét.”

„Ez nem jelenti azt, hogy az oroszok maguk nem szeretnék megegyezést elérni és egykedvűen tekintenek a szakításra. Ellenkezőleg, aligha kezdték volna el a tárgyalásokat, ha nem lennének meggyőződve róla, hogy a három hatalom megállapodása előnyös számúra. De meg kell jegyeznünk, hogy egy szoros katonai és politikai szövetség megkötése két kapitalista hatalommal valami egészen újat jelentene külpolitikájukban. Ezek a tárgyalások számukra éppen annyira kockázatosak, mint a mi számunkra. Ha mi nem bízunk meg bennük, ők éppúgy nem bíznak meg bennünk. Ők alapvetően nem baráti hatalom, de hozzánk hasonlóan őket is a kényszerúség vitte erre az útra. Ha mi kételkedünk abban, hogy bölcs dolog-e, amit csinálunk, ők ugyancsak kételkednek. Elképzelhető, hogy a Kremlben nézeteltérés van erről, és ez a mindkét oldalon meglévő nyugtalanság teszi oly nehézé a tárgyalásokat. Elég valószínű, hogy Litvinov kipenderítésének egyik oka az volt, hogy ennél a kritikus külpolitikai fordultnál a Kreml sokkal inkább a saját emberét akarta a tárgyalások irányításával megbízni, mint olyasvalakit, mint Litvinov, aki bármennyire is hűséges hiva-

*talnok, de mégsem tartozik a belső körhöz és nyitott lehet olyan hatásokra, melyekre Molotov tökéletesen immunis.*⁶⁸

Ráadásul, ha a kiindulópontokat és az attól való eltávolodást nézzük, akkor sokszor a nyugatiak nagyobb rugalmasságról tettek tanúbizonyságot, mint a szovjetek. A kétségtelenül sokszor tartózkodó és óvatos magatartás mellett a dokumentumokban számos „megegyezés-párti” megjegyzéssel, észrevétellel is találkozhatunk, vagy éppen olyanokkal, melyekkel a szovjet garanciáktól érthető módon ódzkodó kis államokat kívánták jobb belátásra bírni. 1939. június végén például Lord Halifax magához kérte Georg A. Gripenberg finn követet. Kettejük megbeszélésének fő témáját a brit–szovjet tárgyalások, és a Finnországnak nyújtani tervezett garancia jelentették. Gripenberg aggodalmát fejezte ki a szovjet garanciavállalás miatt, mivel szerinte a szovjetek célja a „*fokozatos beszivárgás és behatolás Finnországba.*” A brit külügyminiszter nem vitatta ennek lehetőségét, de hozzátette, hogy ehhez még a legpesszimistább vélekedés szerint is bizonyos időre van szükség, aláhúzta, hogy a szovjet garancia is a balti államok területi integritásának és függetlenségének megőrzésére irányulna. Németország ugyanakkor sokkal közvetlenebb veszélyt jelent a térségre. A Danziggal és a Korridorral kapcsolatos német aspirációk miatt már néhány héten belül komoly válság elé nézhet a világ. Ha Lengyelország Csehszlovákia sorsára jut, akkor a balti államok is német protektorátussá válnak. Ráadásul a brit–szovjet tárgyalások kudarca esetén Moszkva könnyen megegyezhet Berlinnel, akkor pedig a térség kis országai teljesen reménytelen helyzetbe kerülnének.⁶⁹ Hasonló tartalmú, bár hangnemében, ha lehet még élesebb beszélgetés játszódott le Wilfred Gallienne tallini brit konzul és Karl Selter észt külügyminiszter között 1939. július 11-én. A brit diplomata hálátlanoknak és ostobáknak nevezte az észteket, akik magatartásukkal megnehezítik „*Öfelsége kormányának helyzetét.*” Egyenesen német-orientációval vádolta meg Észtországot, melynek Berlinnel kapcsolatos politikája már átlépi a pártatlan semlegesség határait, így Nagy-Britannia és a Szovjetunió félelmei jogosak ezen a téren.⁷⁰ A moszkvai brit követ, W. Seeds többször javasolta kormányának a megegyezés érdekében bizonyos szovjet követelések elfogadását. 1939. július 12-én Halifaxhoz intézett táviratában azt fejtegette, hogy nem szeretné a megbeszéléseken a „*laza, korlátozott megállapodás*” vagy a teljes szakítás alternatívája elé állítani a szovjeteket: „*Sajnáltnám veszni hagyni azokat az előnyöket, melyek még a nagyobb megállapodásnak a jelenlegi szovjet feltételekkel történő elfogadásából is származnának ránk nézve.*” Továbbá – folytatódik a távirat – nem lehet tudni, nincs-e a szovjet kormányon belül olyan csoport, amelynek kapóra jönne a szakítás. Amennyiben mégis erre kerülne sor, úgy Seeds azt javasolta, hogy ezt az „*közvetett agresszió*” szovjet értelmezésének elfogadhatatlanságára hivatkozva tegyék meg.⁷¹

A szovjetek folyamatosan kifogásolták, hogy London és Párizs nem kívánja őket egyenrangú partnereként bevonnai a biztonsági rendszerbe. Ezalatt nyilván azt értették, hogy nem vagy csak vonakodva kívánták megadni a Moszkva által szabott árat. 1939. áprilisában Litvinov a következőket írta Jakov Szuric szovjet követnek Párizsba annak kapcsán, hogy Anglia és Franciaország szeretné, ha a Szovjetunió kötelezettséget vállalna Lengyelország és Románia védelmére, azt feltételezván, hogy ezen országok támogatása megfelel Moszkva érdekeinek. „*De mi magunk mindig is tudatában va-*

⁶⁸ DBFP, VI. kötet, 422–423. old.

⁶⁹ DBFP VI. kötet, 307–308. old.

⁷⁰ DBFP VI. 325–327. old.

⁷¹ DBFP VI. 332. old.

gyunk az érdekeinknek, és azt fogjuk tenni, amit ezek az érdekek nekünk diktálnak. Miért kötelezzük el magunkat előre, úgy, hogy ebből semmiféle hasznunk ne származzon.”⁷²

Dmitrij Manuilskij, aki az Össz-szövetségi Kommunista (bolsevik) Párt képviselője volt a Kominternnél egy 1939. júliusi beszédében (a moszkvai brit–francia-szovjet tárgyalások kellős közepén) a következőképpen fogalmazott hallgatósága előtt: „*ma úgy udvarolnak nekünk, mint annakidején egy gazdag moszkvai menyasszonynak, de mi pontosan tisztában vagyunk a szépségünk értékével, és ha házasságot kötünk, akkor ez érdekházasság lesz.*” „*Nem mondom azt, mint az angol sajtó, hogy a Szovjetunió, Anglia és Franciaország közötti megállapodás már zsebben van. A zsebben akár fityisz is lehet.*”⁷³

Azt, hogy tulajdonképpen itt nem önmagában egy biztonsági rendszer megteremtéséről, hanem alkufolyamatról volt szó, ahol mindennek szabott ára volt, közvetett módon kiderül Sztálin egy későbbi, 1939. szeptember 7-i megnyilatkozásából is, amit a Komintern első emberének, Georgi Dimitrovnak a naplója őrzött meg számunkra. „*Mi az úgynevezett demokratikus országokkal szerettünk volna megállapodni. Ezért folytattuk a tárgyalásokat. De az angoloknak és franciáknak csak cselédnek kellettünk, ráadásul úgy, hogy semmit ne kelljen fizetniük. Mi, természetesen, nem akartunk cselédek lenni, még kevésbé úgy, hogy semmit sem kapunk érte cserébe.*”⁷⁴ De burkoltan célzott rá a Pravda 1940. augusztus 23-i számában a szovjet–német meg nem támadási szerződés aláírásának egy éves évfordulója alkalmából megjelentetett cikk is: „*A Szovjetunió saját állami feladatainak megoldására törekedett nyugati határaink mentén és a béke megerősítésére, az angol-francia diplomácia pedig ezen állami feladatok ignorálására, a háború megszervezésére, és a Szovjetunió abba történő bevonására.*”⁷⁵ Valószínűleg nem járunk messze az igazságtól, ha a „nyugati határ menti állami feladatok” kifejezés alatt azoknak a területeknek a bekebelezését értjük, melyeket végül is a német és szovjet érdekszférák elhatárolása Moszkvának juttatott.

A zsákutcába jutó brit–francia–szovjet tárgyalásokkal párhuzamosan Moszkva és Berlin egyre világosabb jelzéseket adtak egymásnak megállapodási hajlandóságukról, fokozatosan körvonalazódott a kapcsolatok javításának menetrendje, valamint az ár is, amiért cserébe Sztálin hajlandó volt megszabadítani Hitlert a kétfrontos háború veszélyétől.⁷⁶

⁷² Meltyuhov, 2002. 51. old.

⁷³ Nadzsafov, 2001. 93. old.

⁷⁴ Polihburo CK VKP(b) i Komintern 1919–1943. Dokumenti. (Szerk. Agyibekov, G. M. et al.) Moszkva, ROSSZPEN, 2004. 780–781. old.

⁷⁵ Pravda, 1940. augusztus 23. Idézi: Nadzsafov, Dzsangir: Ob isztoriko-geopolityicseszkom naszlegyii szovjetszko-germanszko go pakta 1939 goda. In: Voproszi isztorii, 2006/12. sz. (http://www.xliby.ru/istorija/soyuz_zvezdy_so_svastikoi_vstrechnaja_agressija/p10.php#n_664)

⁷⁶ A cikk második része a szovjet–német meg nem támadási szerződés megkötésének részleteiről az *Acta Scientiarum Socialium* következő tematikus számában fog megjelenni.